

դամայ՝ ի Վայոց - ձոր և բանակեցաւ անդ (1608). դարձաւ անտի ի Շամքոռ՝ մերձ ի Ղանձակ, և անդ ևս յետ տիրելոյ այնմ, արարեալ կոտորած մեծ՝ դարձաւ ընդ Ղալլէժ ի Պարսկաստան. ուրանօր սէր մեծ ցուցանէր առ վտարեալ ազգ մեր թեթևութեամբ հարկաց, զի մի՛ փախիցեն գաղտնի:

Յաւերանաց աստի աշխարհիս մերոյ յառաջնոյն Շահաբասայ՝ պատճառեցաւ կրկին գաղթականութիւն Հայոց յայլ և այլ աշխարհս և յայլ և այլ պետութիւնս, յորս հարիւրաւոր ամօք յառաջ քաղաքականացեալք էին Հայք. զի փարթամք և մեծատուն աղիուականք՝ որ յիրեսաց գերեմարութեանս փախստեամբ ապաւինեալ էին ի քաղաքս ամուրս, ոչ ևս դարձան. ոմանք զնալիս ի Վ. Պօլիս, ոմանք ի Մոլդաւիա, ոմանք ի Մազքութ, յԵփրատիսան, ոմանք ի Վաֆայ յերկիր Ղրիմայ, այլք ի Պոզնիս, ի Լէհս, և կէսք յայլ և այլ սահմանս, և բազումք ևս կրօնաւորք ցրուեալք յայլ և այլ յաշխարհս: Իսկ որք յետ մեկնելոյ աւարառուացն յաշխարհէս մերմէ՝ ազգատք և անկարողք ժողովրդեանն ելեալք ի թագըստենէ՝ դարձան և վերստին նորոգեցին զանձնիւր բնակութիւնս կործանեալս և այրեցեալս, զնոսին ևս վերստին ժողովցին և տարան յԱսպահան տունս իբրև հազարս:

(Ի յԵրուսաղիմ)

ԱՐԵՆ ԱՐԲԵՊԻԱՆՈՊՈՍ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՐԺԱՆԱՅԻՇԱՏԱԿ ԴՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՒԴՈՍ.

Արարատ Ամագրոյս մեծարգոյ թղթակիցներէն Պ. Պալուստ Շիրմազանեանց երջանկայիշատակ Ղուկաս Սաթուղիկոսի վրա գրած այլանդակ պատմութիւնը հանելով ի սրբոց Յակովբեանց յուխտէն յԱրուսաղէմ 1872 թուին տպուած գրքէն, իւր համոզմանց մէջ անհրաժեշտ պարտք կղնէ միարանութեանս վրա՝ ճրջմարտութիւնը պաշտպանել . . . և թոյլ չտալ մի ուղղափառ Սաթուղիկոսի անուն և համբաւը յուժմէտս հերձուածողութեամբ արատաւորի նորա եօթանասուն և երկու տարի վախճանէն յետոյ (Տես Արարատ Լ. տարի, թիւ Գ):

Մենք մասնաւորապէս մինչև ցայսօր մեր այս սուրբ պարտաւորութիւնը չկատարեցինք, յուսալով որ մեր «ձեռքը կանցնի», հուսկ ամենայնի նշանակեալ գիրքը և ըստ այնմ մեր պարտաւորութիւնը կը կատարենք, յորմէ և այլ բազում աղանդակութիւնք ազդիս բաղմաշխատ և վաստակաւոր Սաթուղիկոսաց վրա գտնել կմակաբերինք:

Բայց տակաւին մեր ձեռքը չհասնելով գիրքը ցայս վայր, մեր ընթերցող ազգայնոց անտարբեր չիրենալու համար, ճրջմարտութիւնը յերեան հանելու կիտութեամբ. ճշմարտութիւն, որ եթէ հրապարակական թերթերի մէջ թագուցուած լինէր, լուծութիւն պահելը խոհեմութիւն էր ժամանակիս խառն միջոցներին նայելով, բայց այսպիսի գրքի գուցէ անգիտու-

Թեամբ արած զըպարտութիւնը ջրելու պարտքը և մէք կը կատարեմք աւասիկ, որ Ղուկասու նման վաստակաւոր և ի սէր ազգին և եկեղեցւոյ տառապակիր Սաթուղիկոսի անուան վրայէն այնպիսի անհաստատ ի կրօնականս և դիւրահաւատ բնաւորութեան կեղտը սրբուի. մինչդեռ արժանայիշատակ հանգուցեալն յիւր ժամանակին մէկ կողմէն Աթոռը պայծառացնելով, միւս կողմէն քաղաքական բազմալորդով ժամանակին բռնաւոր իշխանութեանը կղիմէր յաղերս և ի խնդիր՝ իւր ժողովուրդը չգերելու և իւր Ակեղեցին պահպանելու:

Եթէ մեր կրօնական թշնամիքը ի նախատինս մեզ և ի պարծանս պապականութեան այդպիսի կրօնափոխութեան կեղտ դրած լինէին Ղուկաս Սաթուղիկոսի վրա, երբէք արժանի էլ չէր մեզ պատասխանելու. բայց ահաւասիկ Միքայէլ Չամչեան, որ Ղուկասու Աթոռակալութիւնը կգրէ, Սաթուղիկոսաց պատմութեան վերջը յԱ հատորոյ մէջ, այսպիսի զըպարտութիւն երբէք չի յիշեր նորա վրա, բայց երբ որ մեր ազգային տանէ կը բղխի այն “պղտոր աղբիւրը”, — սրբոց Յակոբեանց ուխտէն, և այն իւրնիւթովն ամբողջ գրքի մէջ և “Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատմութիւն”, անուամբ, որ և հեղինակը յիշեալ Չամչեան պատմութիւնն անգամ չի կարգացել, ի՞նչ ասենք, բայց եթէ այս:

Գնենք թէ հեղինակը պղտոր աղբիւրէ առած էր այնպիսի մի զըպարտութիւն, բայց Արուստդէմի Ս. Պատրիարքը, հետեւաբար և Ս. Յակովբեանց ուխտի կրօնական ժողովը չկարդաց, չխորհեց և չը

դատեց զձեռագիրը կամ ձեռագրողը, իոր այնպէս արձակ համարձակ հրատարակուցաւ յիշեալ ուխտի տպարանէն ի՛ւրս և ի տես տշխարհի՛ Աննեաասներորդ դարու սկիզբը վախճանող Սաթուղիկոսի վրա անլուր զըպարտութեամբ:

Մի՛թէ Հայաստանեայց եկեղեցիէն դուրս է և Արուստդէմի մեր. մի՛թէ նորա փառքն ու նախատինքը մերը չէ, և մերը փոխադարձաբար նորան. մի՛թէ կարող է և կըկամի՞ երբէք Հայրապետական Աթոռոյս տպարանը Արուստդէմի պատրիարքաց անցելոց և ներկայից վրա այսպիսի զըպարտութիւն թոյլ տալ իւր մամլոյն ապիւլու՝ առանց պղտոր աղբիւրը ցուցանելու: Մինչ դեռ մեր ժամանակի ազգային հեղինակները պապական եղբարց գրուածքը ազգային մատենագրաց վկայութեամբն հանդերձ չեն ընդունիր կամ շատ կասկածանօք, վասն զի պատմութիւնք կամ ևս առաւել եկեղեցական պատմութիւնք խմորով զանգուած կը համարին:

Ուստի այսպիսի մեծ զըպարտութիւն Ղուկաս Սաթուղիկոսէն վերցնելու համար ճշմարտութեան պաշտպան պիտի լինի ընդ մեզ և Ս. Յակոբեանց ուխտը՝ իւր տպարանի համբաւը չկտրելու, և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ասացեալ Պատմութեան հեղինակի անունը կասկածանքէ փարատելու, հրատարակելով այն յօդուածը՝ ուստի առած է Ղուկաս Սաթուղիկոսի վրա հայթայթեալ սուտ և սնոտի պատմութիւնը:

Իսկ մենք յիշեալ արդիւնաւոր և վաստակաբեկ Հայրապետի պատմութիւնը թէ ուստի՞ և ո՞ր աղբիւրէ առած եմք և ի՞նչ գրաւոր ապացուցութիւն ունիմք ի

ձեռին՝ բաց ի Նպխսկոպոսաց ձեռնադրութեան Մաշտոցի յիշատակարանէն, որ տպուած է Լմաագրոյս անցեալ տարուայ Սեպտեմբերի Թերթին մէջ, կըղրեմք աստ և Եստապատցի Եբրահամ Վարդապետի գրած ընդարձակ պատմական յիշատակարանը, որ Ղուկաս Սթուդիկոսին ժամանակակից գոյով ինչպէս Մահմատ խանի արշաւանքը կըրէ ի Հայաստան և ի Վիրս, նոյնպէս և վկայ կլինի յիշեալ Սթուդիկոսի կրած տառապանաց և աշխատութեանց ի դրունս զօրավարաց և մեծամեծաց Խանին անդ ի բանակին ի սէր ազգիս և եկեղեցւոյն իւրոյ հոգեւոր որդւոց, և մեծ զումարով ազատեց զԺողովուրդն ի գերեմարութենէ՝ յամին 1796:

ԱՔԷԼ ԱՐԲԵՊԻՊԿՈՊՈՍ.

Ի յիշատակարանի ձեռագիր Եւետարանին եղելոյ ի Վանս սրբոյն Թովմայի Եռաքելոյ յԱդուլիս՝ գրեցելոյ ի Թուականի Հայոց ՌՃԺ, գրեալ է Եբրահամ Վարդապետ՝ յետ ընծայաբերութեան բանիցն՝ զանցս ժամանակին այսպէս:

«Քանզի առ մերովս ժամանակաւ որդին Մահմատ Հասանայ մեծագոր բըռնաւորին Եղայ Մահմատ խանն՝ ըստ յաջողելոյ բաղտին զօրացեալ յոյժ, յինքն դրսեւաց զբովանդակ աշխարհն Պարսից և տիրեաց մասնաւորապէս նաև այլոց աշխարհաց՝ և Թագաւորական անուամբ և շքով նստէր ի քաղաքն Թէհրան. սա ի Թուականիս մերում ՌՄԽ եկն անթիւ բազմութեամբ զօրաց ի Ղաւթթէ քաղաք և ի Մարանդ գաւառ, և անախ հրաւիրակս առաքեալ յերկիրն

Ետրպատական՝ յինքն կոչեաց զամենայն նախարարս, այս ինքն զխանն Հատրէթ ճանու սկսեալ ի յԱրմիոյ մինչև ցՆրտաւիլ, ընդ որս և զքաջ իշխողն Նախիջեւանայ զՔեալպալի խանն զորդի Հասան խանին, որք հնազանդութեամբ գնացին առ նա և եղեն նմա հարկատուք. և նորա մեծապէս պատուեալ զսա և զամեննսին, դարձոյց յիւրաքանչիւր (տեղինն) առնելով պատանդս ի նոցանէ՝ զոմանց կանայս, և զոմանց որդիս և զեղբարս , :

«Բայց Հերակլ բարեպաշտ Երբայն Վրաց և նախարարքն Շուշի բերդին և Նրեւանայ ոչ կամեցան մտանել ընդ լրծով հնազանդութեան նորա. և նա ի նմին ամի դարձ արարեալ գնաց ի քաղաքն իւր ի Թէհրան. և զինի երկուց ամաց առաքեաց զստրատելատն իւր զԱիւլէյման խանն, որ նստաւ ի Ղաւթթէ քաղաքի, և կոչեաց առ ինքն զՔեալպալի խանըն Նախիջեւանայ, կասկածեալ ի նմանէ վասն քաջութեան նորին, զի մի ապստամբեցի միանգամայն, և զի իւրեանց ձեռնտու լիցի և զօրավիգն ի մարտ պատերազմի, զոր առեալ տարաւ ընդ իւր ի Թէհրան առ Եղայ Մահմատ խանն, որ քնաց անդէն առ նմա ամս երկու. և ի բազում տեղիս բազում քաջագործութիւնս և յաղթութիւնս արարեալ, պատուեցաւ և փառաւորեցաւ յոյժ ի նմանէ, և ստացաւ անուն քաջութեան. վասն զի նա ինքն Քեալպալի խանն է իւրաւասէր և արդարադատ, խնամող Հայկազեանց ազգի, տիրող Նիկեղեցւոյ և վանօրէից, միանգամայն և քաջահմուտ և յաջողակ ի զինուորական իրողութիւնս և առիւծանման հզօր ի պատերազմի. որ

անձամբ անձին մղէր զբաղում պատկերազմունս յաղթական գտեալ յամենայնի օգնականութեամբ վերին զօրութեան: Վանդի ի թուականութեանս մերում ՌՄԼԸ (1789) նախարարն Ահարայ, այն է Ղարաբագի, Մուստաֆայ խանն եկն բազում զօրօք ի վերայ Գողթան գաւառի, և կողոպտեալ յաւարի էառ զամենայն ինչս մեծի Առաքելական Եթոռոյն՝ զեկեղեցականս և զարտաքսականս. և եկեալ Վեալպալի խանին, խորտակեաց զզօրութիւն նորա մեծաւ քաջութեամբ, և փախոյց զնա ամօթով յետս. և զկնի երկուց ամաց Երրահիմ խանն Շուշի բերդին ժողովեալ զեռնականս, ոյք 1 եկզի կոչին, եկն ի վերայ սորա ծանր զօրօք, և սա ամրացաւ ի բերդն իւր ի Նախիջևան. և յետ քանի մի աւուրց օգնութիւն գտեալ Արեւանայ և ի Խոյայ, ել յամրոցէն, և եհար չարաչար զզօրս նորա, և ցանուցիր կացուցեալ փախըստական արար. և այլ բազում մասնաւոր քաջութիւնս արար, զորոց է տեղւոյս զբլլ մի ըստ միջէ. զոր և ի թուականութեանս մերում ՌՄԼԹ առեալ ընդ իւր Աղայ Մահմատ խանին, զընաց ի վերայ Նիւթալի խանին՝ որ նըստէրն ի Վիրման քաղաքի. զոր յետ պաշարելոյն ամիսս ութ, էառ մեծաւ պատերազմաւ, և զբազումս ի բնակչացն սրոյ ճարակ ետ. և զնոյն ինքն զՆիւթալի խանն ձերբակալ արարեալ, կուրացոյց զաչս նորա, որ զկնի սակաւուց զիւրովն գեղակուր եղեալ վճարեցաւ ի կենաց. յետ որոյ առաւել ևս զօրացեալ Աղայ Մահմատ խանն, հաստատեցաւ յիշխանութեան իւրում: Աւ ի թուականիս

մերում ՌՄԼԹ, եկն միւսանգամ անթիւ բազմութեամբ զօրաց Պարսից ի յԱտրպատական երկիր, բերելով ընդ իւր և ԳՎեալքալի խանն, և անցեալ ընդ Արասի գետ, զիմեաց ի յԱրցախ աշխարհ, որ է Ղարաբաղ, և պաշարեաց զանառիկ և զընդարձակ բերդն Շուշի. և անտի ասպատակ սկսեալ, յաւարի էառ զգաւառսն Աբանգայ, զՉաւընդուր, և ըզՎիւնէիւզ, և գերեաց զբազումս: Աւ զեղբայր իւր զԱլիզուլի խան առաքեաց երկոտասան հազար զօրօք առ Նախիջևանաւ՝ ի վերայ Արեւանայ. որոյ եկեալ բանակեցաւ հանդէպ բերդին. ուր ընդառաջ նորա եկն աստուածապատիւ Հայրապետն ամենայն Հայոց Տէր Աւուկաս երջանիկ Աթուղիկոսն Ս. Եթոռոյն Լջմիաճնի իբրեւ քաջ Հովիւ հոգւոց դընելով զանձն իւր ի վերայ Հօտին և հարսին հոգեւորի. և մատոյց նմա բազում ընծայս ըստ արժանւոյն, ջանահնար լինելով յամենայնի գերծուցանել զՍուրբ Եթոռն ի գլխաւոր վնասուց. և առ այս ծախեաց անդէն առ դրան նորա չափազանց դրամն, ոմանց բազում, և ոմանց սակաւալով. և ինքն սրբազան Հայրապետն մեծապէս փառաւորեցաւ և խիլայեցաւ ի նմանէ, :

“Իսկ յետ աւուրց ինչ զօրավարն Պարսից մեկնեցաւ անտի, առեալ պատանդ ի Մահմատ խանէն Արեւանայ ըզկին և զեղբայր նորա, և զնաց դէպ ի Վրաստան. քանզի Աղայ Մահմատ խանն, որ նստէր ի վերայ Շուշի բերդին, իբրեւ ետես թէ պաշարումն քաղաքին երկարի յոյժ և դժուարին է առնուին, եթող զայն և խաղաց ամենայն հեթա-

նոսական բաղմութեամբն յաշխարհն Պրաց, և փախուցեալ զարքայն նոցա զբարեպաշտն Հերակլ, էառ զմայրաքաղաքն Տփլիս, քանդեալ աւերեաց ըղջինուածս քաղաքին, կոտորեաց զբազումս ի բերան սրոյ՝ և զանհամար քրիստոնեայս՝ մանաւանդ զայս ի գերութիւն վարեաց ըստ ծովացեալ մեղաց մերոց, և յաւարի էառ զամենայն ինչս և զստացուածս նոցա և զանօթս եկեղեցեացն, մանաւանդ զՄայր Եթռոյն մերոյ սրբոյն Եջմիածնի մեծազոյն զգեստս, և զմարգարտաշար և զականակուռ թագս և սաղաւարտս, և զոսկեղէն և զարծաթեղէն ծանրագինն անօթս, որք անդէն ի նմին քաղաքի ի պահեստի էին, ընդ նոսին և զբազում պատուական գրեանս , :

« Եւ յետ աւուրց ընդ կրօնին դարձաւ անտի Եղայ Մահմատ խանն և եկն ի սահմանս Գանձակայ, որ է Գեանձայ, և զի Վեալբալի խանն Նախիջևանու փեսայ էր Մահմատ խանին Արեւանայ, զսա առաքեաց անտի առ Մահմատ խանն հաւանեցուցանել զնա և ածել առ ինքն. որոյ եկեալ յԱրեւան, միամտեցոյց զաներ իւր՝ երաշխաւոր զներով զինքն վասն նորա առաջի Եղայ Մահմատ խանին, և առեալ ընդ իւր տարաւ առ նա, զոր բազում սիրով ընկալեալ Եղայ Մահմատ խանին, մեծապէս պատուեաց իբրեւ զազգական իւր. քանզի և իշխողն Արեւանայ բուն ազգաւ Պարսիկ էր, որոց ցեղն յատուկ անուամբ Գաճար կոչի , :

« Եւ յետ աւուրց չուեաց անտի Եղայ Մահմատ խանն և եկն յարդաւանդահող և ի յընդարձակ դաշտն Մուղան, և բանակ հարեալ նստաւ անդ, և ի նմին

տեղւոջ խիլայեաց զՄահմատ խանն Արեւանայ և մեծապէս փառաւորեաց կացուցեալ զնա Մարգրան, այս ինքն է Բէկլարբակի, և դարձոյց ի տեղի իւր , :

« Եւ քանզի անդր քան զՍուր գետն՝ եղեալ նախարարքն՝ այս ինքն Վարդանդայ, Բաքուայ և Նուխույ և այլոց տեղեաց ևս խանքն հնազանդեալ էին Եղայ Մահմատ խանին, և թոշակ տային զօրաց նորա, և միայն Շամախի էր ի միջն անդ ապստամբ, վասնորոյ առաքեաց Եղայ Մահմատ խանն զքաջ զօրավարն իւր Գրեալբալի խանն բազում զօրօք ի վերայ Շամախույ. որոյ գնացեալ անդր յապականութիւն դարձոյց զերկիրն, և պատեալ պաշարեաց զամրոցն, ուր էր արգելեալ ինքն նախարարն Շամախույ. բայց զինի սակաւուց, ի տեղի Վեալբալի խանին առաքեաց Եղայ Մահմատ խանն զայլ ոմն զօրավար և զնա երեք առ ինքն և մեծապէս պատուեալ փառաւորեաց, և դարձոյց խիլայիւ ի քաղաքն իւր ի Նախիջևան: Եւ ինքն Եղայ Մահմատ խանն բանակեալ է առայժմ ի Մուղան դաշտին, և ունի ձմերեւ անդէն, և յաւուրս գարնան գնալ վերստին ի վերայ Շուշի բերդին. առ նոյն ժամանակաւ թէ զինչ իրագործութիւնք հանդերձեալ են լինել, Լստուծոյ է գիտելի, որ Տէրն է ժամանակաց , . զրեալ ի թուականին Հայոց ՌՄԽԷ, և Փրկչական 1796, , :